Werk, inkomen en bestaan van arbeiders-, middenstands- en boerengezinnen op de Groninger klei in de 18e en 19e eeuw'

Richard Paping

Rijksuniversiteit Groningen

Opzet

- Achtergrond
  - 1. algemene kenmerken
  - 2. de bevolkingsontwikkeling
  - 3. de conjunctuur
- De sociale structuur
  - 1. boeren
  - 2. middenstanders
  - 3. arbeiders (armenzorg)

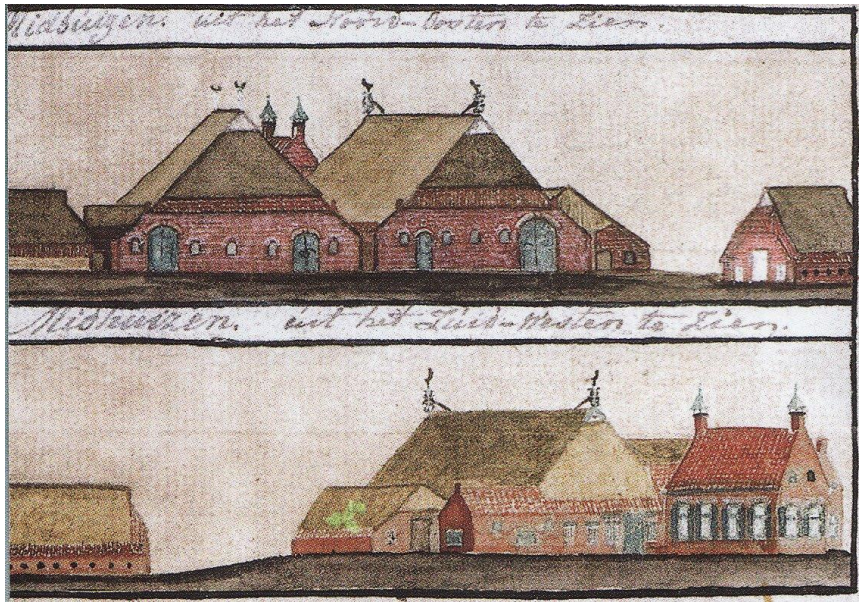

De Groninger klei, omvat Hunsingo, noordelijk Westerkwartier, Fivelingo (zonder Duurswold) en het grootste deel van het Oldambt

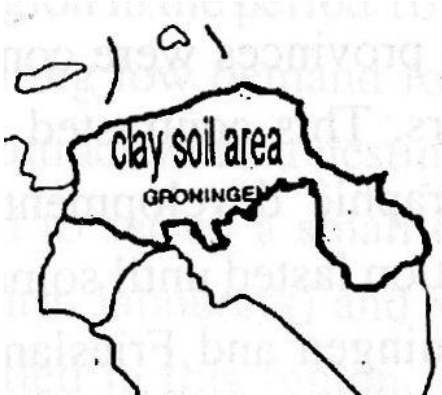

Kenmerken Groninger klei I

- Behoorde van de 16e eeuw tot begin 19e eeuw tot het **rijkste deel van de wereld**, namelijk de Nederlandse kustgebieden.
- **Geld-economie**: van alles werd de waarde bepaald, zelfs als er soms van ruilhandel sprake was werd alles omgerekend in geld.

Kenmerken Groninger klei II

- **Grote specialisatie** op het platteland: relatief grote marktgerichte boerderijen met personeel, daarnaast relatief veel mensen actief buiten de landbouw (ambachtslieden e.d.). Vergelijk ook Duitse en Drentse dorpen, waar voornamelijk grote en kleine boeren leven, en de middenstand maar beperkt was.

- De welvaart uitte zich onder meer in de mogelijkheid om allerhande **luxe zaken** te importeren van elders (tabak, suiker, koffie, thee, specerijen), in de vele herbergen; in het grote aantal scholen en predikanten (vrijwel in elk dorp) etc.

  Theedrinken in Niebert 1868 ->

Kenmerken Groninger klei III

- Er was een **grote sociale mobiliteit** over de generaties: er waren betrekkelijk veel kansen om op te klimmen, maar nog veel meer kansen om te dalen ten opzichte van de ouders

- De **positie van vrouwen** was relatief gunstig in vergelijking met elders in Europa. Dochters kregen vaak een gelijk erfdeel als zoons (gelijke sibbe). Vaak volgde een dochter in plaats van een zoon in het ouderlijk huis op. Weduwen behielden de controle over het ouderlijke bedrijf en hoefden dit niet door te geven aan een zoon

- Voorkeur voor huishoudens waarin één gezin woonde. Drie-generatie-huishoudens kwamen betrekkelijk zelden voor. Jong gehuwde koppels trachten zo snel mogelijk een **eigen woning te krijgen.**

Bevolkingsontwikkeling

- **1675-1750**: bevolking liep terug: overstromingen 1686 en 1717 (elk ca. 2.000 doden) en een zeer hoge volwassenen- en kindersterfte (endemische malaria)
- **Rond 1750**: ca. 45.000 inwoners.
- **1750-1790**: langzaam herstel bevolking tot ca. 50.000 inwoners in 1790, sterfte daalt (malaria nu in de vorm van incidentele epidemieën)
- **Vanaf 1785/1790** versnelde bevolkingsgroei (ca. 1% per jaar

↑
Wehe en Den Hoorn ca. 1660

KLOOSTERBUREN: OLDENKLOOSTER

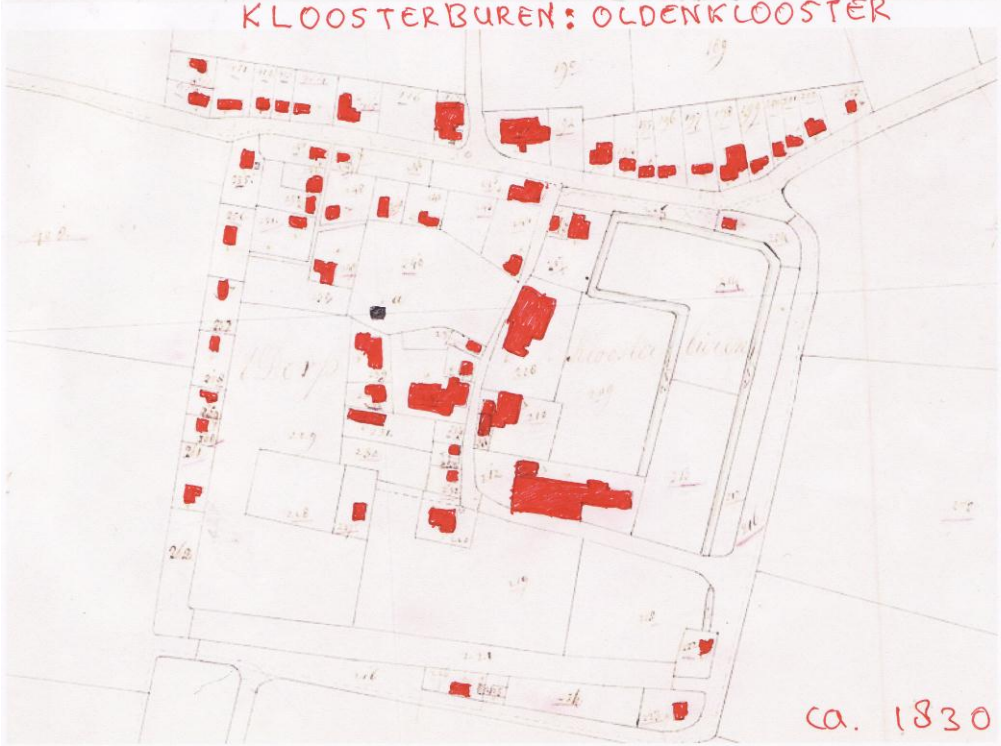

De gevolgen van de groei van het aantal inwoners: vlekken groeien uit tot echte dorpen tussen 1750 en 1830: voorbeeld Oldenklooster

- **1790-1880:** snelle bevolkingsgroei tot ca. 110.000 in 1880, sterfte verder gedaald (echter nog tot 1860 epidemieën), iets jonger trouwen
- **1880-1900:** stagnatie bevolking, met uitzondering van sommige plaatsen (Delfzijl, Hoogkerk). Ondanks verder dalende sterfte door grote emigratie, naar steden en naar Noord-Amerika. 1900: 119.000 inwoners

Loppersum 1910

Conjunctuur

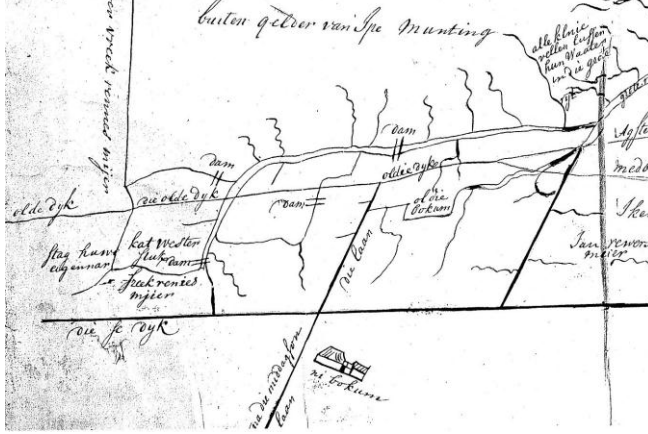

- **1675-1750:** dalende landbouwprijzen en dus grondprijzen, overstromingen, veepest, faillissementen van boeren
- **1750-1790:** langzaam herstel door stijgende landbouwprijzen, echter nog steeds veepest
- **1790-1820:** hoge landbouwprijzen, door vaste beklemrecht stijgen de prijzen van beklemmingen heel snel, ook lonen stijgen
- **1820-1840:** eerste agrarische depressie: lage landbouwprijzen, dalende lonen, winterwerkloosheid
- **1840-1875:** ‘champagnejaren’ voor boeren, stijgende prijzen en lonen
- **1875/80-1895:** tweede agrarische depressie: lage landbouwprijzen, winterwerkloosheid
- **1895-1914:** licht herstel prijzen, maar door mechanisatie en kunstmest snel stijgende productie, hernieuwde welvaart boeren

De sociale structuur van de Groningse klei (gezinnen)

1. landjonkers en ‘patriciaat’:
   - gering aantal; Wychgel 1796 ->
2. boeren (meer dan 5 hectare):
   - 18e eeuw: 30-40%; 2e helft 19e eeuw: ca. 15%
3. de middenstand: handelaren, molenaars ambachtslieden e.a. (incl. predikanten e.d.)
   - 18e eeuw: ca. 40%; 2e helft 19e eeuw: ca. 35%
4. arbeiders, dagloners en geoefende werklieden (timmerknechten e.d.)
   - 18e eeuw: 20-30%; 2e helft 19e eeuw: ca. 50%

De boeren

- In de 18e eeuw meestal gebruikers van **beklemde landerijen** (meiers).
- Verschil tussen beklemde meiers van middel grote boerderijen en middenstanders (bakkers, timmerlieden en kremers) is in de 1e helft 18e eeuw nog niet zo groot, na 1790 wel!!! **Toenemende sociale verschillen**
- Boeren worden in de tweede helft van de 18e eeuw **snel rijker** door vast worden van de beklemming en de stijgende landbouwprijzen
- Er zijn grote verschillen tussen kleine boeren (gezinsbedrijven) en grote kapitalistische boerderijen met 30 hectare of meer (veel inwonend en uitwonend personeel)

Derk Klaassen de Waard, 1794-1825 (89,

[84] Nantje Reenders, 1827 (78, blz. 107)

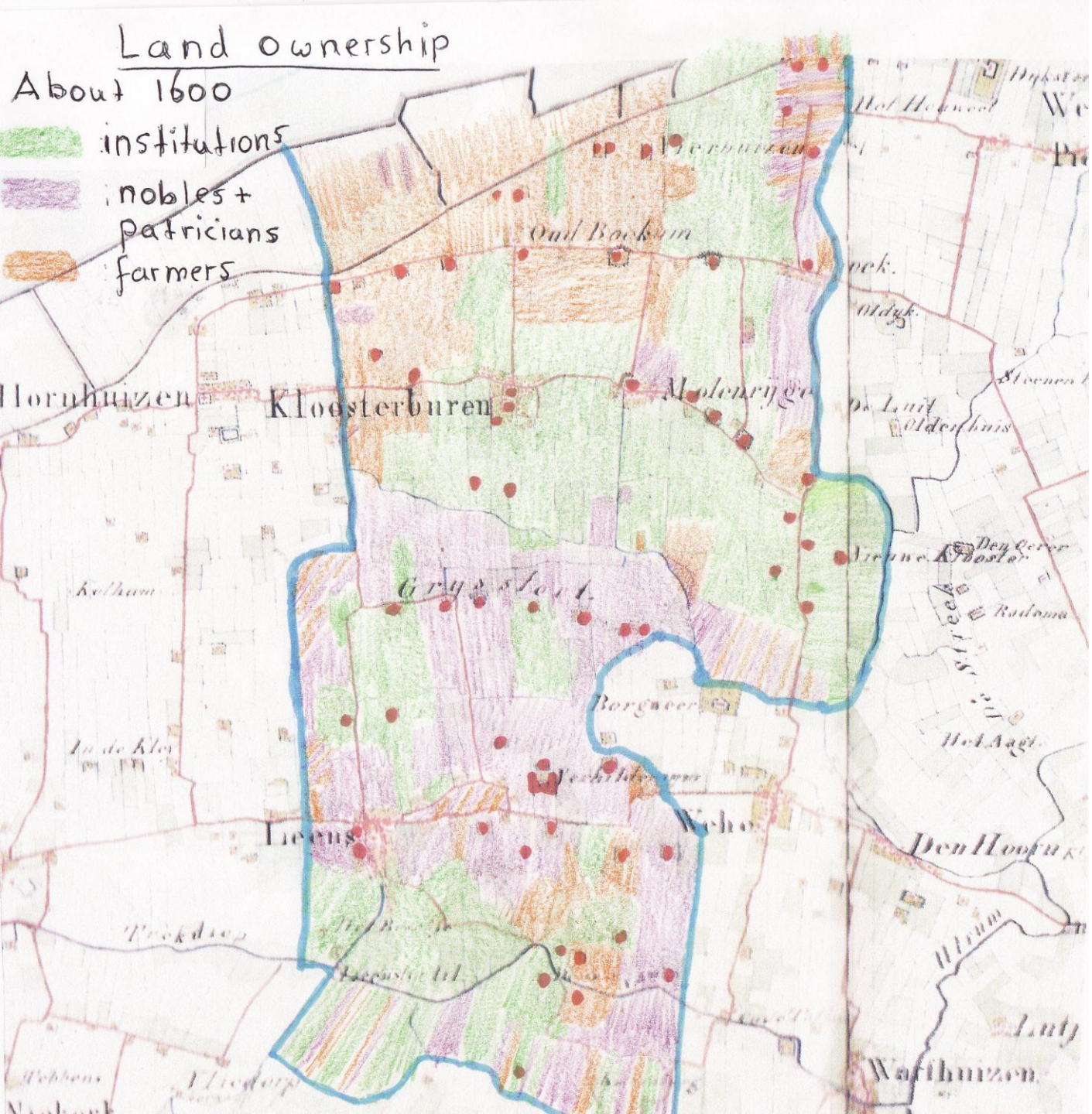

Eigendom van land in Leens, Klooster-buren en Wierhuizen rond 1600/1630

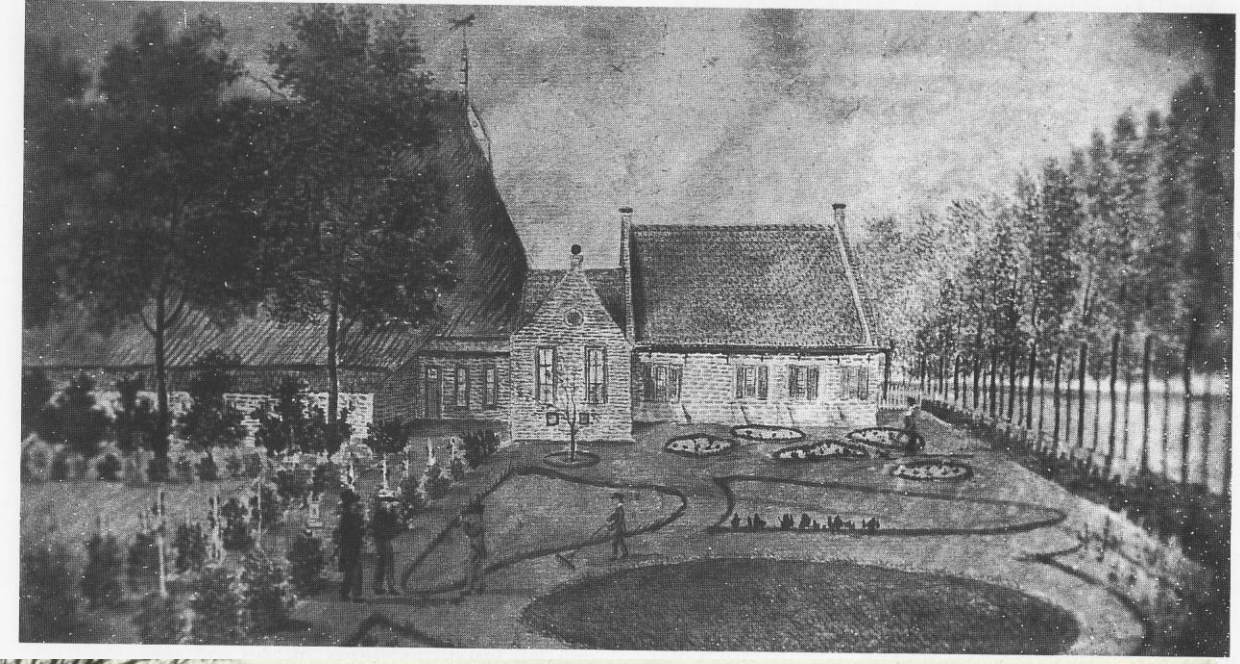

Oud-Bokum, te Klooster-buren, ca. 1818

Feddema-huis te Klooster-buren ca. 1910

Op de boerderij

- De kinderen wonen meestal op de boerderij en werken mee, tot ze zelf gaan trouwen. Op een redelijk grote boerderij leven vaak wel vijf, zes of meer mensen die kunnen meehelpen: **boer, boerin, oudere kinderen, boerenmeiden en boerenknechten.**
- **Goede maaltijden** op de boerderij: twee maal warm. Boeren laten vaak een aantal varkens en koeien slachten. Tot midden 19^{e} eeuw aten uitwonende boerenarbeiders vaak mee.
- Betrekkelijk **stabiel aantal** boerderijen.
- Veel boerenkinderen hebben het daarom in tijden van bevolkingsgroei moeilijk om zelf een boerderij te krijgen en moeten **arbeider of middenstander worden**.
- Er worden meer **boerderijen verkocht** als doorgegeven aan één van de kinderen. **Hertrouwende weduwen** en weduwnaren houden meestal de boerderij. De inkomsten uit de boerderij vormen feitelijk het pensioen van de boerenstand

Spinnen op de boerderij: in de achttiende eeuw niet ongebruikelijk in Groningen, later meer iets voor arbeiders en middenstands-gezinnen

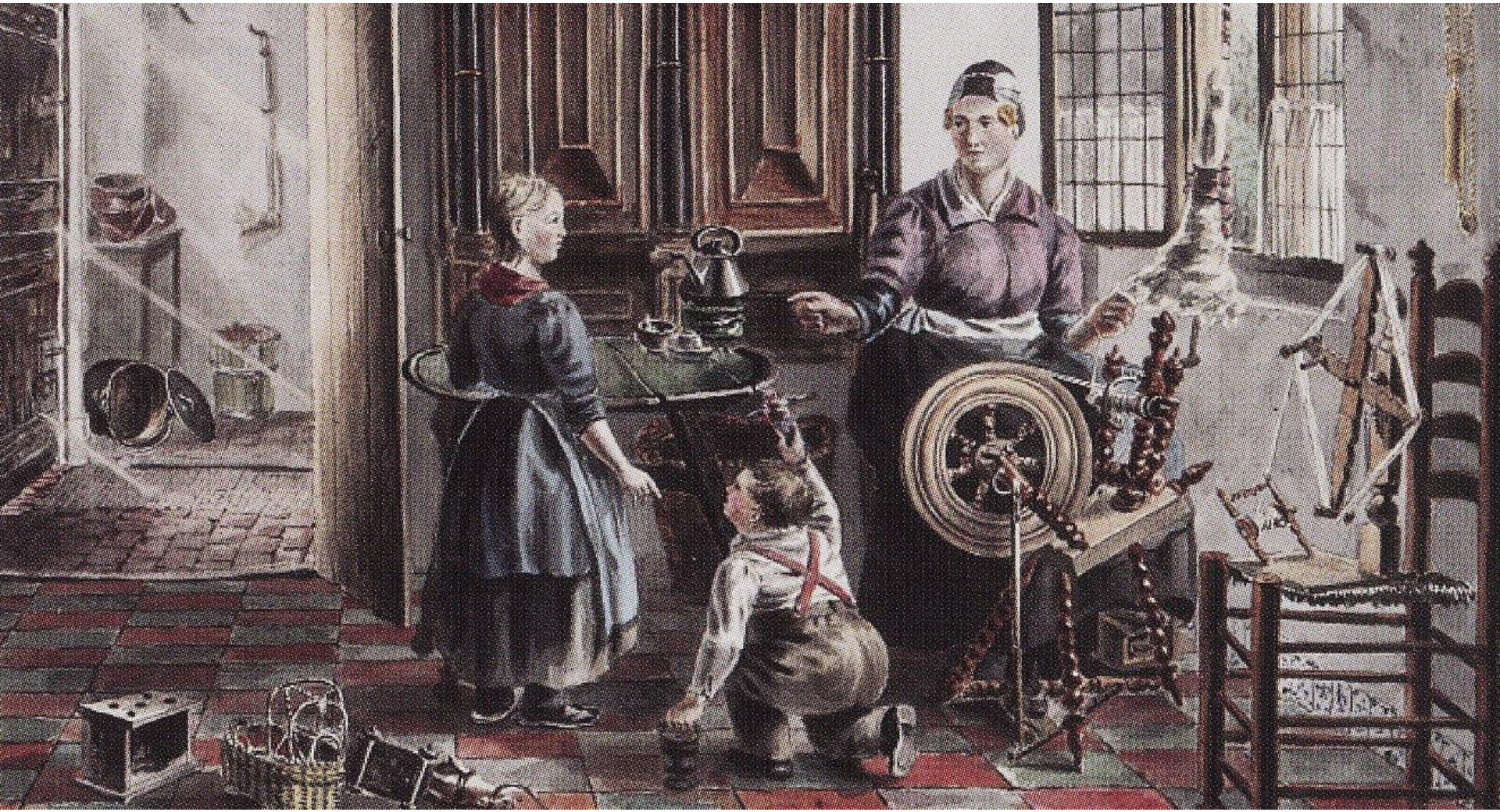

De niet-agrarische middenklasse

- Ook wel genoemd 1828: “de kleine burgerstand”, echter ook wel “een welgezeten burgerij” of de “middenstand”
- Hun grote omvang (40%) is kenmerkend voor het platteland van het Nederlandse kustgebied
- Het betreft een zeer divers gezelschap, met grote onderlinge verschillen. De welstand was afhankelijk van hoeveel geld je nodig had om het beroep uit te oefenen, of hoeveel scholing je nodig had (investeringskosten)

Verver Aikes en vrouw te Eenrum in 1835 ->

De meest voorkomende beroepen in de dorpen:

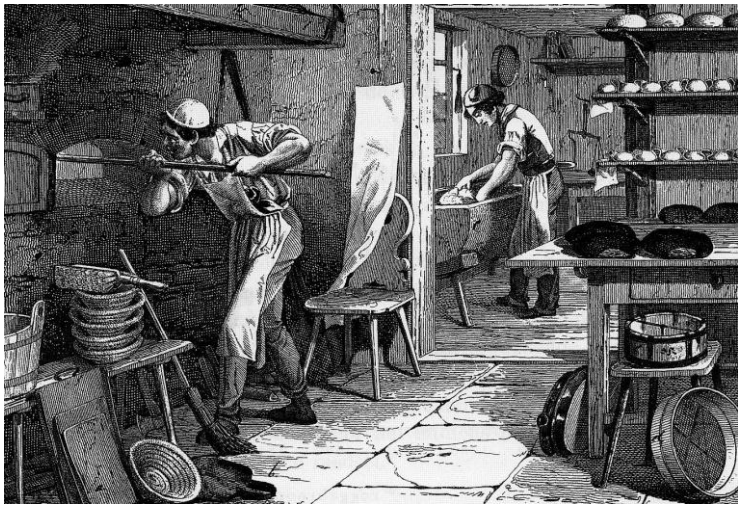

- Timmerman (vaak ook metselaar)
- Verver en/of glazenmaker
- Kleermaker (snijder)
- Schoenmaker en schoenlapper
- Wever (verdwijnt na 1850)
- Smeden (grof- en hoef-)
- Kuiper en/of wagenmaker (landbouwwerktuigen maken)
- Bakkers (vooral roggebrood)
- Slachter (voor anderen), en na 1800 vleeshouwer
- Koren-, zaag- en oliemolenaars (voor 1800 cherchers/sarries)
- Koopman
- Winkelier (kremer)
- Kramer, marskramer (venter)
- Herbergier, weert, tapper, kastelein
- Schipper (ook voerman en scheepjager)
- Predikant
- Schoolmeester

De huizen van Molenrij 1757

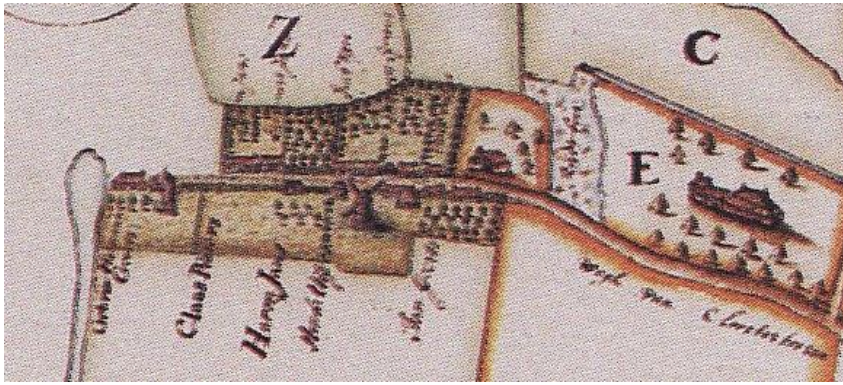

Noord

11. boerderij
12. alleenstaande vrouw
12a. arbeider
13. rentenierse
14. slachter+arbeider
15. kuiperij
16. kremerij (winkel)
17. smederij
18. bakkerij
19. schoenmakerij
20. boerderij

Zuid

21. bakkerij
23. ?
124. korenmolen
24. chercher
25. arbeider

28. schoenmaker
29. kremerij+tapperij
30. schipper+koopman
31. arbeider
33. ?

Molenrij 1727

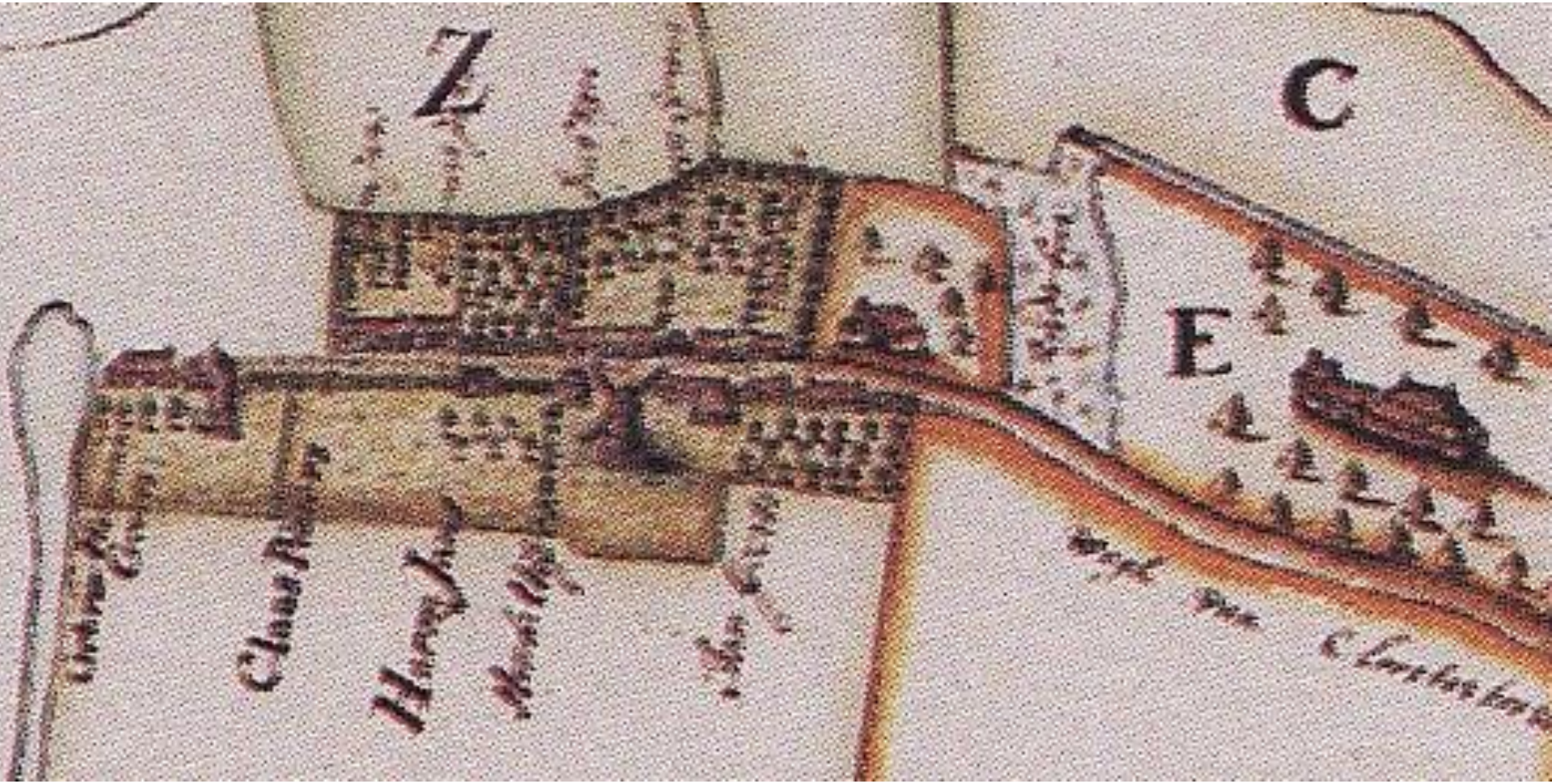

Kenmerken

- De ambachtelijke bedrijven en neringen waren klein en hadden nauwelijks personeel. De eigenaar werkte alleen of soms met één tot drie knechten en/of een zoon
- Voor veel van deze beroepen moest men een flink aantal jaren in de leer bij een meester
- Vooral bij de ambachten ging het meestal om mannen-beroepen. Vrouwen konden bijna niet helpen (uitzondering naaisters), al kwamen ze wel voor als ambachtsbaas na het overlijden van hun man. Het waren overigens vaak beroepen voor het leven.
- Bij winkels, handel en herbergen werkten de vrouwen en dochters vaak wel mee
- Veel kinderen uit de armere middenklasse gezinnen werden inwonend knecht of meid vanaf het 14^{e} / 16^{e} jaar

Timmerlonen in Amsterdam, Alkmaar en Groninger klei, 1720-1900 (centen per dag in de zomer)

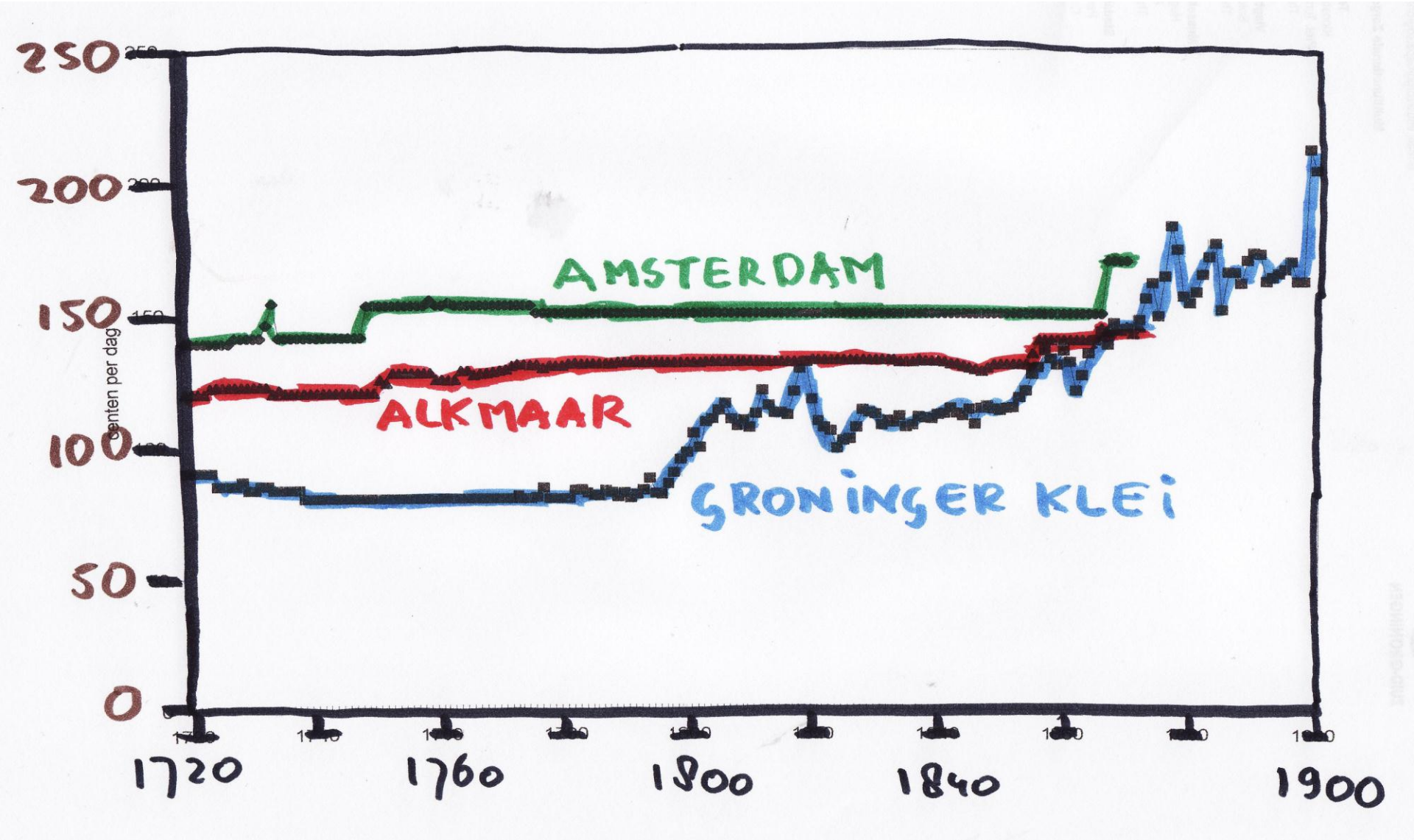

Middenklasse: ontwikkelingen in de 18e en 19e eeuw

- De welvaart van de middenklasse nam heel langzaam toe vanaf 1750/1800. Ze kregen niet meer voedsel, maar wel konden ze zich meer andere dingen veroorloven (kleding, snuisterijen e.d.) en werden de woningen kwalitatief beter (oudere dorpswoningen zijn vaak van na 1800)
- Het verschil met de boerenstand werd echter snel groter, en was rond het midden van de 19e eeuw voor de meesten vrijwel onoverbrugbaar geworden
- Veel van de ambachtslieden hadden in de 19e eeuw steeds meer last van de industrialisatie elders, waar grootschalig goedkopere producten gemaakt werden (wevers, kleermakers, schoenmakers, maar ook molenaars)

De koopkracht van timmerlieden en arbeiders 1770-1910

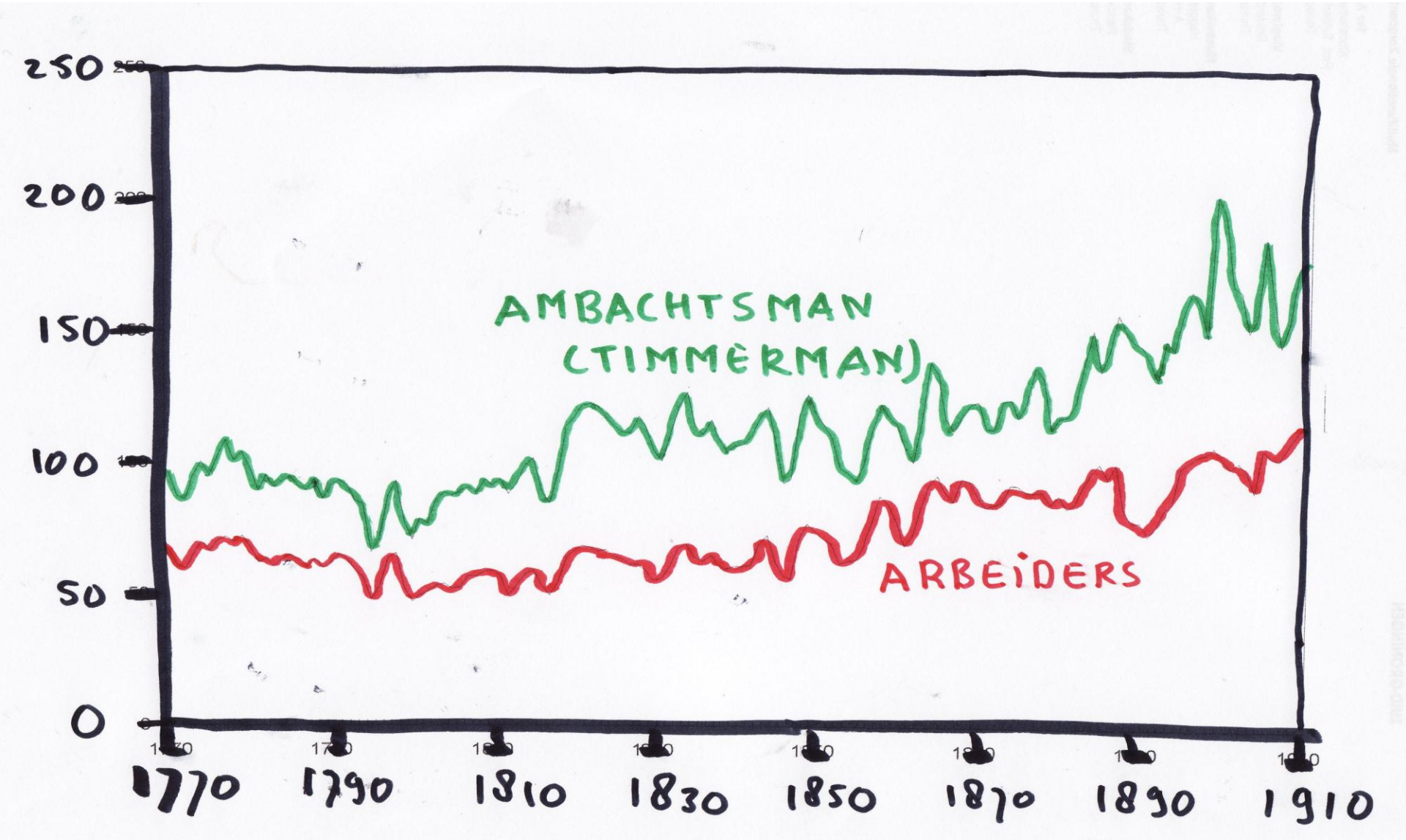

Lonen en prijzen (bij benadering)

	Ca. 1750 (gulden)	**Ca. 1860 (gulden)**	**Thans (euro)**
Kilo boter	0,50	1,00	4,00
10 eieren	0,13	0,22	2,00
kilo brood	0,06 (rogge)	0,10 (rogge)	2,00 (tarwe)
Kilo vlees	0,30	0,60	10,00
10 kilo aardappelen	0,15	0,30	5,00
Goedkoop huis	100-200	300-500	100.000-150.000
Maand huishuur	0,80-1,60	1,60-3,20	200-400
Hectare landbouwgrond	200	1.000	Ca. 30.000
Zomerdagloon arbeider	0,60	1,00	Ca. 100 (bruto bruto)
Zomerdagloon timmerman	0,80	1,36	Ca. 300 (bruto bruto)

Arbeidslonen op de Groninger klei

	Ca. 1750	Ca. 1860
Jaarloon boerenmeid (gem.)	25-30 gld.	36 gld.
Jaarloon boerenknecht (gem.)	55-60gld.	75 gld.
Arbeiders gem.dagloon (met kost)	34 cent	45 cent
Arbeiders zomerdagloon (eigen kost)	60 cent	100 cent
Arbeiders winterdagloon (eigen kost)	40-50 cent	60 cent
Arbeidsters dagloon	35 cent	44 cent
Timmerman zomerdagloon	80 cent	136 cent
Timmerman winterdagloon	60 cent	80 cent
Verver zomerdagloon	80 cent	120 cent

De arbeiders op de klei

- Aantal arbeidersgezinnen neemt snel toe vanaf eind 18^{e} eeuw
- Arbeiders en dagloners zijn inwisselbare begrippen en zeggen niets over de aard van hun arbeidscontract. Het gaat altijd om uitwonende arbeiders (die dus niet inwonen op de boerderij). Boerenknechten en boerenmeiden zijn in de bronnen de termen voor inwonend personeel.
- Arbeiders hebben maar vrij zelden vee (één koe, schapen of een varken), en gebruiken meestal geen ander land dan hun tuin en een gehuurd stukje wortelland of aardappelgrond
- Arbeiders zijn afhankelijk van loonarbeid bij de boeren, maar verrichten ook dijkwerk, grondwerk, schepen trekken of al het andere zware ongeschoolde werk
- Door lage lonen hebben de arbeiders nauwelijks financiële reserves, leven soms van dag tot dag

Ontwikkelingen

- Arbeiders gaan er pas vanaf ca. 1850 wat op vooruit
- Kwaliteit arbeidershuizen wordt na 1800 veel beter: stenen huizen ipv lemen hutten

- Echter arbeiders huren in plaats van kopen huizen (kunnen geen geld meer lenen)

- Vanaf ca. 1840 werken arbeiders steeds meer op eigen kost (in plaats van eten op boerderij)
- Winterwerkloosheid neemt denkelijk toe, door meer akkerbouw in de negentiende eeuw, echter er is dan ook veel meer vraag naar vrouwenarbeid (wieden)

Arbeiders werkzaam op de Stoepemaheerd onder Zuurdijk, 1835-1843

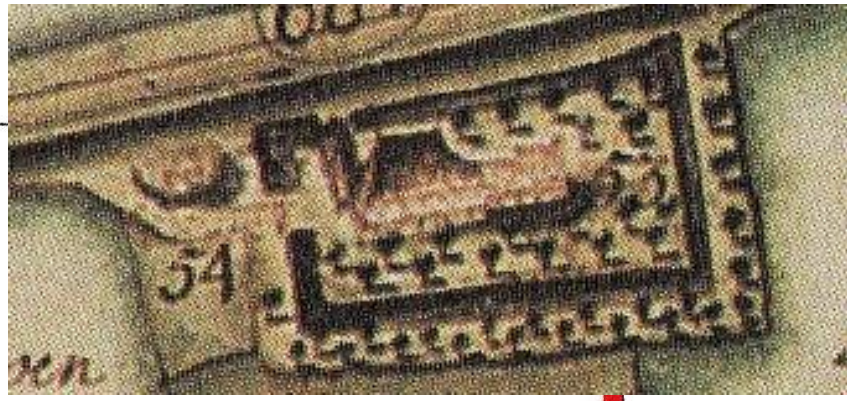

Oogst ca. 1830 en ca 1925 (Johan Dijkstra)

Levenscyclus arbeiders: jeugd

- Eerste jaren bij ouders: slechte voeding (vnl. roggebrood en aardappels, weinig vlees of melkproducten)
- Van 5-6 jaar tot 11-12 jaar naar school
- Vanaf jaar of 10-12 jaar beetje meehelpen
- Vanaf 14-15 jaar inwonende meid en knecht op de boerderij: beter eten (vlees, melk), echter nauwelijks vrije tijd of vrijheid
- Vanaf 18 jaar gezien als financieel zelfstandig van ouders (mogen loon houden)
- Tussen 23^{e} jaar en 35^{e} jaar huwelijk: beginnen eigen huishouden: 18^{e} eeuw huis kopen, 19^{e} eeuw huis huren

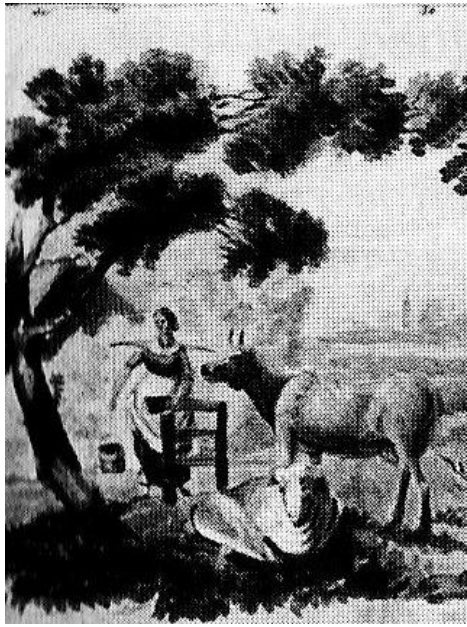

Levenscyclus arbeiders: volwassenheid

- Gehuwde arbeiders werken bij de boer, voor arbeidsters alleen in zomerhalfjaar werk, beiden maken tijdens zomer zeer lange dagen
- 5 tot 15 jaar na huwelijk moeilijke tijd door groeiend kindertal
- Na 15 jaar tijdelijke verbetering: kinderen brengen geld in en/of verlaten het huis
- Echter na 50/60^{e} jaar steeds moeilijker om zware fysieke arbeid te verrichten en kinderen dan soms al allemaal zelfstandig
- Rond 70^{e} jaar zijn arbeiders op: de meeste mannen zijn al dood, vrouwen blijven als behoeftige weduwen achter

Armenzorg op de Groninger klei

- In de 18e eeuw functioneert de diaconie als een sociaal zekerheidssysteem: ook de kleinere boeren en middenstanders konden immers makkelijk tot armoede vervallen
- De armenzorg was geregeld per geloofsgemeenschap
- Uitgekeerde bedragen waren hoog, aantal bedeelden laag (minder dan 5% bevolking)
- De Groninger plattelandsdiaconie had meestal maar weinig vermogen (grond] of kapitaal), meeste geld kwam van collectes in de kerk of langs de huizen
- Beroep op armenzorg was een vanzelf-sprekend deel van de levenscyclus van het arme deel van de bevolking: de arbeiders en arme ambachtslieden, die nauwelijks of geen bezit hadden kunnen sparen voor de oude dag

- Beroep op armenzorg was een deel van de levenscyclus van het arme deel van de bevolking (bij ouderdom)
- Ook werden in bijzondere noodgevallen mensen onderhouden: weduwen met kleine kinderen en invaliden. Gezonde arbeiders krijgen vrijwel nooit geld
- Armenhuizen zijn ten dele huizen die de diaconie van armen verkregen heeft. In de eerste helft 19^{e} eeuw meestal pas bouw van echte armenhuizen

Uitzondering Appingedam: Ufken gasthuis: ca. 1900 ->

Armenzorg ontwikkelingen 19e eeuw

- Door de groei van het aandeel arbeiders in de 19e eeuw ontstaat er een steeds grotere druk op de armenzorg
- Tegelijkertijd komt de bedeling steeds verder af te staan van de meer welvarende middenklasse en de boeren
- De giften per bedeelde nemen af; armen moeten er echt bij gaan verdienen (naar een toeslag-stelsel)

- Door de hongercrises van 1845-1847 (mislukking aardappeloogst) en 1853-1857 (duurte door Krim-oorlog) stort het oude systeem in.
- Losse arbeidersgezinnen worden massaal tijdelijk bedeeld worden. Velen doen later permanent een beroep doen op de diaconie.
- De overheid moet grootschalig bijspringen om te zorgen dat de kerkelijke diaconieen hun taak nog wel aankunnen. Tegelijk wordt het niet-religieuze Burgerlijk Armbestuur (sinds 1827) steeds belangrijker

Al met al een bestaan met weinig tijd voor vrije tijd: maar bij vorst lag de hele landbouw plat: ijspret ca. 1830

